

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1649 РОКУ ЯК НАРІЖНИЙ КАМІНЬ ДОБРОСУСІДСЬКИХ ВІДНОСИН ДВОХ НАРОДІВ

В українській історії вже не раз траплялося, що у скрутні хвилини наші предки зверталися за підтримкою до тих сусідів, від яких, здавалося б на перший погляд, нереально чекати допомоги, оскільки вони представляють зовсім інший світ. Але саме так сталося в період становлення організованого українського козацтва, коли князь Дмитро Вишневецький поїхав до турецького султана, де засновника Запорозької Січі прийняли добре, і “дістав він там дарунки”, як сам зазначав після повернення в Україну¹.

Практично до 1648 р. зовнішня політика козацтва орієнтувалася традиційно на участь України в антитурецькій коаліції західних або східних європейських держав. Але з початком Хмельниччини переважила протилежна концепція, з якої розпочалася нова лінія української політики щодо Туреччини. Вона мала наметі укладення союзницьких стосунків України з Туреччиною і Кримом (або тільки з однією з цих держав), на противагу планам і зусиллям Польщі та Московщини – опанувати Україну чи поділити між собою українські землі. Це було директивною зовнішньої політики Богдана Хмельницького після укладання польсько-московської угоди Адама Киселя 1647 р., скерованої проти Криму.

У процесі пошуків союзника у боротьбі проти Польщі Богдан Хмельницький підписав договір (на початку 1648 р.) з Кримом, який допоміг йому розпочати переможну війну з Польщею².

Але для Старшого Війська Запорозького важливим було заручитися підтримкою такого сильного сусіда-союзника, яким тоді була Туреччина. І вже після перших переможних боїв один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького полковник Филон Джебжалій був відправлений до Туреччини для попередніх консультацій. У жовтні 1648 року з результатами попередніх переговорів з Османською Портою Филон Джебжалій у супроводі турецького дипломата повернувся в похідний табір Богдана Хмельницького під Львовом.

Обміркувавши пропозиції турків, гетьман і генеральна старшина, з усього видно, прийняли їх, а відтак відправили 24 жовтня за новим стилем чергове козацьке посольство до Туреччини³.

Таким чином, на початку 1649 року був підписаний перший союзний договір, де було підготовлено союзну угоду Війська Запорозького з Османською Портою. Називається він “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути” і складається з 13 статей. Інколи його ще називають морською конвенцією турецького султана з Військом Запорізьким, що регулювала дипломатичні й торговельні стосунки між Туреччиною та Україною, а також питання мореплавства у Чорному морі⁴.

У цьому документі насамперед йдеться про дозвіл українцям з боку султана не тільки на вільне мореплавання на Чорному морі, а й проходити через Босфор у Біле й до всіх тамтешніх островів турецьких, а також до портів чужих держав. За своєю волею вони могли “зупинятись у портах, в’їжджати в них коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів”.

При цьому українські купці звільнялися на сто років від сплати мита і всіляких податків, а через сто років всі мита й податки для українських купців повинні були бути не більшими, ніж для турків.

Крім того, султан дозволяв “козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади на містах і портах цісаря й.м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків, до ста згаданих років”.

Окремою статтею врегульовувався статус українських дипломатичних представництв у Туреччині, які мали захищати права підданих козацької держави згідно з тодішнім міжнародним правом. Зокрема, як наголошувалося в цьому документі, “резидент Війська Запорізького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані

і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорізьке також приймає резидента цесаря й.м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливати, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого.

Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цесаря й.м. Резидент цесаря й.м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою”.

Згідно з тодішнім міжнародним правом мали розв’язуватися і всі майнові суперечки, в тому числі й ті, що стосувалися спадщини українців у Туреччині. З цього приводу в документі наголошується: “Якщо козацька галера або корабель загинув при березі цесаря й.м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у цьому право цесаря й.м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

Козацьких галер або кораблів цесар й.м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

Якщо якийсь купець помер би в державі цесаря й.м., чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли ж що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

Християнських в’язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в’язень в державі цесаря й.м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані

люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам”.

Підписання цього документа мало надзвичайно важливе значення для зміцнення міжнародного авторитету українського козацтва, адже вперше у своїй історії воно визнавалося як рівний партнер могутньої сусідньої держави, з правом відкриття у столиці Порти постійного представництва. Це, зрештою, спричинилося до того, що процес визнання молодого Українського держави швидко набирив оберті.

Можна стверджувати, що й надалі Богдан Хмельницький приділяв особливу увагу розвитку українсько-турецьких відносин, які відтепер ґрунтувалися на підписаному договорі. Про це промовисто свідчать документи того часу. Так, коли 19 липня 1650 року Богдан Хмельницький повернувся з походу до Чигирин, тодішньої столиці України, то з-посеред кількох іноземних послів він приймає в першу чергу турецького дипломата Осман-агу. А відправляючи через три дні його, посилає з ним до Османської столиці свого братанича – київського полковника Павла Яненка-Хмельницького, що мав підтвердити готовність гетьмана бути в підданстві турецького султана⁵.

Зрештою, й багато наступників Богдана Хмельницького також постійно звертали увагу на цей аспект зовнішньої політики України. Йдеться, зокрема, про протурецькі акції гетьманів Петра Дорошенка, Дем’яна Многогрішного. Коли ж Петро Дорошенко склав булаву, а Юрій Хмельницький не виправдав сподівань турків, Блискуча Порта була змушена зійти “із слизького політичного поля України”⁶.

Історія щодо приреченості українства шукати підтримки у своїх південних сусідів, можемо переконалися, повторилася і на початку ХХ століття. Ставлячись негативно до відродження Великої Росії, Туреччина вбачала в Україні найголовніший фактор, який не тільки ослаблює імперський “Третій Рим”, а й знищує взагалі його агресивні наміри на Чорному морі та Близькому Сході. Саме це, а також спільність багатьох інтересів викликали прихильність Османської Порти, і вона була серед перших держав, які Берестейським договором 9 лютого 1918 року визнали самостійну

Українську Народну Республіку. Тоді ж, 12 лютого 1918 року, був підписаний додатковий договір між УНР і Османською Портою, яким передбачалося “установлювати генеральних конзулів, конзулів і віце-конзулів в усіх портах, містах і інших місцевостях”, а іншими його статтями намічалися програми розвитку поштово-телеграфного зв’язку, охорона нерухомого майна, захист військовополонених тощо⁷.

Крім того, був підготовлений проект договору між двома країнами, яким передбачалися, головним чином, умови повернення військовополонених⁸. З усього видно, що він був підписаний, оскільки серед документів Міністерства закордонних справ УНР зберігається свідчення від 8 березня 1918 року про те, що військовополонені турецької національності навіть могли залишитися в Україні за згодою її уряду⁹.

Для Оттоманської імперії визнання України в Бересті було поворотом до цілком природної і традиційної тенденції, яка ще з XVII ст. ставила за мету обов’язково перешкоджати формуванню на берегах Чорного моря такої занадто міцної держави, що могла б зазіхати не тільки на сферу впливів Близької Порти, а й на її столицю.

8 квітня 1918 року до Стамбула відбув тимчасовий посол при Оттоманській державі Микола Левитський. Він віз із собою спеціального листа від Голови Ради Народних Міністрів УНР, в якому, зокрема, зазначалося: “В виконання заключеного миру межі Царсько-Османським урядом і Правительством Української Народної Республіки се останнє є готове призначити посла при Царсько-Османським Правительстві.

Бажаючи доложити всіх старань, щоб створити найкращі і найбільш приязні відносини між обома державами, Правительством Української Народної Республіки постановило довірити п. Миколі Левитському тимчасове дипломатичне представництво всіх своїх інтересів в Османській державі.

В переконанню, що п. М. Левитському вповні вдасться оправдати накладене на нього довір’я, уділяється йому отес впроваджуюче письмо. Дякуючи наперед Царсько-Османському Правительству за добре прийняття, яке воно захоче дати нашому послові, просимо запевнити йому свою цінну поміч в сповненні сеї великої

місії. Користаємо з нагоди, щоби просити Царсько-Османське Правительство прийняти від нас наші бажання найлучшого поводження для імперії його Величності Султана”¹⁰.

Делегування свого повноважного представника до Туреччини було для УНР надзвичайно важливим заходом у той час, бо наша держава заявила про своє право на володіння Кримом. А гострота цієї проблеми посилювалася, оскільки ходили чутки про нібито агресивні наміри Османської Порти щодо Криму. В Україні тоді прекрасно розуміли, що Крим – це не тільки міст на Близький Схід. Усе, що відбувається в Криму, знаходить відгук серед мусульманських народів, особливо Туреччини. І справа полягала не лише в географічній близькості, а й у значній кримськотатарській еміграції за море. Там, у Туреччині, вони і на той час не асимілювалися з місцевим населенням. За свідченням С. Халімова, “татарська література, татарські пісні мали велике поширення в Туреччині. Татарські газети, які, виходять в Туреччині, так і ті кримські, мали й мають надзвичайне поширення й авторитет”¹¹.

Ось чому вже в одному зі своїх перших звітів Микола Левитський повідомляв до Києва, що “в турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом. Від початку приїзду у мого секретаря перебували кореспонденти усіх газет і одержували інформації в справі Криму, але ні один не умістив у своїх статтях, що Україна рахує Крим своєю складовою частиною, боцім-то Україна зовсім окремо стоїть від Криму і ним не цікавиться. Одночасно з моїм приїздом прибув сюди представник розігнаного більшовиками уряду Крима – Джафер Сеїд Бей або Ахмедов (прізвище по-російськи), який називає себе міністром справ військових і закордонних, – хлопець 21 року, про нього між іншим мені сказав Великий Візір: «Це нещасна людина, за ним більшовики ганялися по усьому Криму»¹².

За повідомленням М. Левитського, цей представник Криму був прийнятий міністрами і Великим Візіром, більш усьо-

го з ним носилось так зване “Кримське благодійне товариство”, яке давало реферати у справі Криму, улаштувало “чашку чаю і взагалі усюди тріщало про кримських нещасних братів”¹³.

Повідомляючи про візит до Великого Візира 24 квітня 1918 року, котрий досить по-товариськи зустрів його, М. Левитський писав до МЗС УНР: “З початку я подав коротку інформацію про відношення Укр. Центр. Ради за весь час до мусульманського населення Криму, зауваживши, що ними ні разу не підіймалось питання про повну незалежність і самостійність Криму. Потім я офіційно заявив, що наш Уряд дивиться на Крим як на частину Укр. Народ. Респуб., в котрій мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права. На се В. Візир запитав мене, як уявити се забезпечення, чи то буде повна автономна одиниця у федеративнім зв’язку з Укр. Народ. Респ., чи се окрема провінція з широким місцевим самоуправуванням. Я відповів, що про федерацію немає тут балачки, так як мусульмане не посідають компактною масою і досить перемішені з нашим населенням, у більшості повітів мають значну меншість і тільки в Ялтинськ. мають більшість (68%), завдяки чому не можуть бути виділені в окрему цілком територіальну одиницю, і тому тут лише може йти балачка про гарантії національної свободи, але в яких юридичних формах се вилетється, я зараз сказати не можу, се питання в найближчій часі буде вирішене в порозумінню з національним кримським совітом, який збереться після очищення Криму від большевиків. Тоді він каже: «Виходить, що Ви свободу мусульманам даєте?». «О, безумовно!» – на се я йому відповів. Після я його запитав, як уряд турец. ставиться до тої агітації, яка зараз ведеться у пресі – а саме про прилучення або про протекторат над Кримом, щоби сю відповідь передати своєму урядові. Вел. Візир відповів: «Запевняю Вас, що ми про все це і не думали і не думаєм, до нас звернулись одновірці за військовою допомогою проти большевиків, ми в свій час дали приказ одному нашому полку, який був на румунським фронті, вирішити в купі з австрійськими частинами, і в сій допомозі ми ніяких політичних намірів не мали і просимо Вас не дивитись на сю допомогу як на політичну якусь

акцію, нас лише може цікавити питання, чи не будуть з національного боку утиснуті наші одновірці, і коли Ви кажете про забезпечення національної свободи, то на сім справа кінчається”¹⁴.

Через два дні, писав далі М. Левитський, в турецьких часописах з’явилися статті, тон яких трохи змінився, там згадували про зацікавленість України і Німеччини в Криму. Але під впливом інформації від Джафер Бея писали, що Україна визнала незалежність Криму, більше не писали про протекторат Туреччини, надії на забезпечення вільного життя в Криму покладали вже на німців, які, як союзники, повинні допомогти своїм одновірцям¹⁵.

Після приходу до влади Павла Скоропадського Микола Левитський написав заяву про звільнення з посади і був відкликаний для роботи в Міністерстві закордонних справ Української Держави. Посада посла тривалий час залишалася вакантною, що давалося взнаки. Зокрема, Туреччина саме в цей час претендувала на деякі кораблі Чорноморського флоту, що були в Стамбулі. З цього приводу капітан 1 рангу князь Лівен писав: “Наші справи в Туреччині страшно затягуються, а все через те, що нема справжнього посла України в Константинополі. Мені німці говорили терміново порушити клопотання, послати туди посла і просити дати йому наші посольства, а то поселять там жида-представника Ради, як це сталося в Берліні. Німці ще говорили, щоб посол був справжній вельможа, що важливо для турків, а не партійний діяч – матрос чи солдат, і головне, щоб йому були відпущені відповідні кредити”¹⁶.

Така постановка питання з боку військових подіяла на гетьманську владу, хоч і запізно: новий український посол Михайло Суковкин виїхав до Туреччини аж у жовтні 1918 року. 1 листопада він прибув до столиці Османської Порти, а через тиждень його вірчі грамоти прийняв султан¹⁷.

Коли Суковкин прибув до Стамбула, то гетьманський режим уже фактично агонізував, і послові фактично не було часу на розгортання своєї діяльності. Все, що він встиг зробити, – це передати Чорноморський флот Антанті¹⁸.

А коли ж гетьман Скоропадський оголосив про об’єднання з білою Росією, Туреччина не побачила потреби в присутності

свого дипломатичного представництва в Україні. Посол Османської Порти Мухтарбей після такої політичної переорієнтації Скоропадського, як засвідчив повноважний представник Фінляндії в Україні Герман Гуммерус, заявив: “Наша присутність у Києві стає даремною”¹⁹.

З приходом до влади в Україні Директорія вирішила вислати новий склад посольства до Царгорода. Тодішній голова Ради Міністрів Володимир Чеховський дуже на цьому наполягав, бо надавав великого значення справі визнання Царгородським патріархом автокефалії Української церкви. Директорія проголосила цю автокефалію 1 січня 1919 року. Оскільки Олександра Лотоцького вважали за фахівця в церковних справах, то, вірогідно, ця обставина спонукала Директорію запропонувати саме йому посаду українського посла в Туреччині.

Посольство прибуло до Царгорода 28 квітня 1919 року. Справи Українського посольства в Туреччині були в дуже сумному становищі. “Мій попередник п. Суковкин, – розповідав О. Лотоцький, – з часу оголошення Гетьманом федерації з Росією провадив лінію принципіально ворожу українській державній самостійності – і перед Високою Портою, і перед військовими дипломатичними представниками інших держав в Царгороді”²⁰.

Негативне ставлення союзної військової влади, підневільне становище турецького уряду під окупацією Антанти, деструктивна діяльність колишнього українського посла – все це утворювало обставини, несприятливі для існування та роботи українського дипломатичного представництва. Маніфестаційно заявленою орієнтацією посла України Суковкина на “Единую Россию” було дуже принижено престиж української державності в очах представників Антанти й уряду Туреччини, який до справи української незалежності ставився досить прихильно.

Але пізніше, коли султанський режим змінюється на республіканський, почали згортатися й стосунки між УНР і Туреччиною. У цій ситуації започатковуються відносини між новим урядом Туреччини на чолі з Ататюрком і Українською Соціалістичною Радянською Республікою. Зокрема, 17 вересня 1921 року обома сторонами було підписано конвенцію про репатріацію турецьких війсь-

ковополонених та інтернованих під час Першої світової війни. А наприкінці грудня того ж року до Анкари прибула представницька делегація УСРР на чолі з Михайлом Фрунзе, який 2 січня 1922 року підписав Договір про дружбу і братерство між радянською Україною і Туреччиною. Цей договір став наступною важливою віхою в добросусідських стосунках між Україною та Туреччиною. Він передбачав установлення дипломатичних і консульських відносин, заклав правові підвалини їхнього політичного союзу, започаткував активне співробітництво в торговельно-економічній та культурній сферах²¹.

Коли ж після проголошення 30 грудня 1922 року Союзу РСР УСРР передала йому свої повноваження у сфері міжнародних відносин, то фактично вона лише принагідно брала участь у тих радянсько-турецьких контактах, які відбувалися на її території. Починаючи з цього періоду, Україна лише виконувала відведену їй Москвою роль щодо постачання Туреччини різними товарами, зокрема продуктами сільського господарства. Але справді власної зовнішньої політики УСРР не мала, хоч після Другої світової війни і була членом ООН. До речі, це відзначається і сучасною турецькою історіографією. Так, один з дослідників зазначеної проблеми Ісмаїл Соїсал пише, що українсько-турецькі відносини вже з самого початку “постійно скеровувалися з Москви”. Ще коли Україна перебувала у складі Радянського Союзу, цей автор бачив перспективу для Анкарської угоди 1922 року як основи для розвитку дружби і співробітництва між українським і турецьким народами за умови, “якщо Україна коли-небудь зможе досягнути такої ж автономії, як у 1918 році”²².

Реальні двосторонні відносини починають відтворюватися вже в умовах глибокої кризи СРСР і виникнення передумов для незалежності України. Першим документальним свідченням цього став протокол між Турецькою Республікою та Українською РСР про розвиток торговельно-економічних відносин від 1989 р. Навесні 1991 р. офіційний візит до України здійснив тодішній президент Турецької Республіки Т. Озал. 13 березня 1991 р. відбулася зустріч голови українського парламенту з турецьким президентом. Керівники двох країн прийняли Спільну заяву та

підписали Декларацію про принципи та цілі відносин між обома державами²³.

Розпад Радянського Союзу й утворення незалежної України поставили перед Туреччиною нові завдання і виявили нові перспективи. Ще 20 листопада 1991 р., тобто до українського референдуму щодо незалежності, Туреччина оголосила про встановлення консульських відносин з Україною. 5–6 березня 1992 р. відбувся офіційний візит до Києва міністра закордонних справ Туреччини Х. Четіна, під час якого було підписано Протокол про консультації з питань зовнішньополітичної діяльності. Вже у травні 1992 р. відбувся перший в історії наших двосторонніх відносин офіційний візит до Туреччини Президента України Л. Кравчука та був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою.

Сторони підтвердили свої зобов'язання в рамках усіх підписаних між ними раніше та нині діючих актів, особливо Договору про дружбу і братерство між Україною і Туреччиною від 2 січня 1922 р. Договір від 4 травня 1992 р. заклав основу для всебічного двостороннього співробітництва в політичній, економічній, культурній та інших сферах. Він передбачає розвиток прямих зв'язків між підприємствами, а також тісне співробітництво в галузях охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформатики, туризму та спорту. Зафіксовано, що «сторони погоджуються проводити консультації з метою упорядкованого розвитку їхніх відносин та обміну думками з міжнародних і регіональних питань». Особлива увага приділяється взаємодії в Чорноморському регіоні на основі «Декларації про Чорноморське економічне співробітництво», яка була підписана у Стамбулі 25 червня 1992 р. одинадцятьма країнами Причорноморського регіону і включає взаємні зобов'язання країн-учасниць щодо поступового зняття обмежень на пересування капіталів, товарів, послуг і людей. Угода передбачає розвиток інфраструктури, а також максимальне заохочення ділового партнерства.

Україна й Туреччина, виходячи з прийнятих на себе міжнародних зобов'язань, домовились також про тісне співробітництво в рамках Наради з безпеки

і співробітництва в Європі, а також в органах ООН. Концептуальний підхід турецького уряду до вибудови стратегій у регіоні полягає в тому, що політика балансування між Росією та Україною може бути відхилена в український бік, якщо й українська сторона буде докладати зусиль у цьому напрямку. Росія – країна, політику якої важко прогнозувати внаслідок цілої низки геополітичних, національних і соціальних причин. Україна продемонструвала своє прагнення підтримувати мир та безпеку не тільки в країні, а й у всьому регіоні, її політика більш прогнозована і може в цілому відповідати національним інтересам Туреччини²⁴.

Відносини з Туреччиною у політичній сфері характеризуються відсутністю проблемних питань, що могли б зашкодити розвитку добросусідських взаємин. Періодично здійснюються візити на рівні глав урядів і парламентів двох країн. Протягом останніх років активізувались контакти на рівні профільних підрозділів міністерств обох країн. Проводяться політичні консультації, засідання двосторонніх комісій з питань консульської проблематики, мореплавства, автомобільного транспорту, з питань делімітації морських просторів, безпеки на Чорному морі, співробітництва в галузі енергетики, культури та туризму тощо. Налагоджено плідну взаємодію між Україною і Туреччиною в міжнародних організаціях на предмет надання взаємної підтримки.

Позиції України і Туреччини збігаються з широкого кола актуальних питань міжнародного життя поза межами регіону, зокрема з африканської проблематики, близькосхідного врегулювання, миротворчої діяльності ООН тощо.

Високий рівень взаємодії існує з питань виборів до керівних та допоміжних органів, функціональних комісій системи ООН, а також конвенційних органів. Між двома країнами склалися відносини, які базуються на принципах традиційної та взаємної підтримки або обміну підтримкою кандидатур. Туреччина підтримує євроатлантичні прагнення України і готова надавати їй свою консультативну допомогу. Також Туреччина висловлює готовність поділитися своїм досвідом щодо проходження етапів набуття членства у Європейському Союзі.

- ¹ Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). – М., 1843. – С. 135.
- ² *Сергійчук Б.* Україна – Туреччина: історичні зв'язки і сучасність // Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин. – К., 2001. – Випуск 1. – С. 119, 120.
- ³ *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С. 157.
- ⁴ Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 621–622.
- ⁵ *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. – С. 180.
- ⁶ *Сергійчук Б.* Україна – Туреччина: історичні зв'язки і сучасність. – С. 123.
- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ: Ф. – 2592. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 55–58.
- ⁸ Там само. – Арк. 39–41 зв.
- ⁹ Там само. – Спр. 46. – Арк. 28.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 52. – Арк. 4.
- ¹¹ Жизнь национальностей (Москва). – 1923. – Книга 1. – С. 120.
- ¹² ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 21.
- ¹³ Там само. – Арк. 21–21 зв.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 21 зв. – 22 зв.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Державний архів Військово-морського флоту Росії: Ф. Р-72. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 116.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Ілюстрована історія України. – Ужгород, 1931. – Т. II. – С. 143–144.
- ¹⁸ *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – С. 49 – 50.
- ¹⁹ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві. Переклад з фінської. – К., 1997. – С. 150.
- ²⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 119.
- ²¹ *Сергійчук Б.* Україна – Туреччина: історичні зв'язки і сучасність. – С. 133.
- ²² Там само. – С. 134.
- ²³ Там само. – С. 135.
- ²⁴ Там само. – С. 135, 136.